

A „Janus-arcú” megszégyenítő büntetések (Vajna Károly emlékezete)

A Vajna Károly születésének 160. évfordulóján Kiskunfélegyházán, a Kiskun Múzeumban tartott emlékülésen a néprajz tudomány tiszteletét kívántam kifejezni Vajna Károly, a büntetés-végrehajtás, a hazai börtönügy jeles személyiségének életműve előtt.¹ Az apropót és a keretet kétkötetes összegző munkája, a *Hazai régi büntetések*² jelentette. Ennek előszavában a szerző mintegy a sajátos kutatási terület, a jogi néprajz szellemében fogalmazza meg ars poeticáját: „Mert láttam, hogy milyen édes keveset törődnek nálunk általában a multtal, különösen pedig a hazai börtönügy multjával. A kegyelet készítetett rá, hogy ha hivottabbak nem teszik, foglalkozzam hát én vele. Erőtelves fa csak termékeny talajban fejlődhetik. Máról holnapra pedig nem lehet termékeny humusszá érlelni a földet, semmiféle mesterséggel. Az a talaj pedig a mult, a melybe a jövőnek ültetünk csemetét. Honnan tudjuk, hogy mit ültessünk bele, ha nem ismerjük a földet, a melybe ültetni akarunk?”³

A jogtörténet, a néprajztudomány, a jogi néprajz számára különösen értékes a *Hazai régi büntetések* II. kötetének Harmadik része, amely a fenti tudományterületek által vizsgált megszégyenítő büntetésekkel foglalkozik. Jelen tanulmányban erről kívánok szólni – a Vajna által rendszerezett anyagot elsősorban a néprajz/a jogi néprajz gazdag példatárából egészítve ki. Először – új, de a határterület szempontjából konzekvens szemlélettel – a vizsgálandó területet határolom körül, egyúttal pontosítva a fogalomhasználatot. Ezt követően a megszégyenítő büntetések „Janus-arcúságát” vizsgálom. Azt, hogy bár a megszégyenítő büntetések egyrészt állami szankciónak (fő- és mellékbüntetésnek) tekintendők, szigorú közösségi/társadalmi szankció („közvélemény-büntetés”) is társult hozzájuk. Gyakorlati realizálódásukat szintén ez a kettősség jellemezte, valamint olyan kölcsönhatás, amely a műveltségelemek alászállásával is kiegészülve magyarázza jogi népszokásként/néphagyományként történő továbbélésüket. *Vajna Károly kutatás- és tudománytörténeti jelentősége éppen az, hogy forrásfeltáró, gyűjtő- és rendszerező munkája nélkül ezek, a jogtörténet és a néprajz, illetve a jogi néprajz szempontjából lényeges megfigyelések, következtetések nem születhettek volna meg.*

¹ A tanulmány a „Hazai büntető jogi néphagyományok és szokások” címmel elhangzott előadás [Kiskunfélegyháza, 2011. október 17. – Emlékülés Vajna Károly (1851-1931) születésének 160. évfordulóján] alapján készült.

² Vajna Károly magyarországi büntetéstörténeti összegző munkája, a *Hazai régi büntetések* I-II. Budapest, 1906–1907. 181 kép) öt év kutatásainak eredménye. Forrásként Vajna az addig megjelent szakirodalom széles körét, valamint a szegedi és az országos levéltárban található, a fenytőházakra vonatkozó iratokat használta. Gyűjtőmunkája eredménye a nyomtatásban történő megjelentetésen túl az is, hogy 1910-ben a Gyűjtőfogház három termében megnyílt az *Országos Börtönügyi Múzeum*, melynek – többek között az *Ethnographia* folyóiratban is közzétett gyűjtési felhívás alapján gyűjtött – anyagát (pl. a börtönüghöz kapcsolódó írásos emlékeket, börtön-felszerelési tárgyakat, büntetés-végrehajtási eszközöket) börtönügyi tisztviselők oktatására, illetve a bűnelkövetők alaposabb megismerésére is használták. (<http://www.bvop.hu/?lang=hu&mid=67>; Nánási László: Vajna Károly. Kézirat).

³ Vajna Károly: *Hazai régi büntetések* I. Budapest, 1906. 4.

1. A vizsgálandó terület meghatározása, fogalomrendszere

A jogi vonatkozású normák gazdag világát a jogintézmény fejlődése szempontjából is strukturálhatjuk. Megkülönböztethetjük a szokásnormát, a jogszokást, a jogintézményt, a jogi népszokást és a jogi néphagyományokat. Az említettek közül a jogintézmény, a jogi norma egyértelműen az állami jogrendszer része, ahogyan az állam által elismert szokásjog is. Az állami jogrendtől eltérő magatartásszabályokkal is találkozunk a területen (pl. a szokásnorma, az állam által el nem ismert jogszokás, a jogi népszokás és a jogi néphagyományok köre).

A „fent” és a „lent” magatartásszabályai megsértésének következményei eltérőek: a negatív jogkövetkezmény (szankció, kényszer) tekintetében ha jogszabálysértés történik, állami kényszerintézkedéssel, a többi esetben (szokásnorma, jogszokás, jogi népszokás, néphagyomány) viszont társadalmi kényszerrel (közvélemény-büntetéssel) találkozunk.⁴ (Itt jegyezzük meg, hogy a jogérvényesülés során nemcsak negatív, hanem pozitív jogkövetkezmény is lehetséges, pl. a nevelés, a szocializáció révén.)

A megszegyenítő büntetések „Janus-arcúsága” magyarázza azt is, hogy a néprajzi szakirodalomban eltérő vélemények fogalmazódtak meg a tekintetben, hogy a megszegyenítő, megbecstelenítő büntetések a népi büntetőszokások körébe tartoznak-e. Szilágyi Miklós például a legsúlyosabb közvélemény-büntetésnél, az önbíráskodásnál, megbosszulásnál lezárja a megszegyenítő büntetések sorát.⁵ Úgy látja, hogy a további ilyen típusú büntetések állami kényszer nélkül már nem valósíthatóak meg, tehát ezek vizsgálata nem a néprajz tárgykörébe tartozik. A jog felől érkező Angyal Pál, Bruckner Győző, a néprajzos Szendrey Ákos és a jogi néprajzi szintézisbe a témát beillesztő Tárkány Szűcs Ernő viszont a népi büntetőszokások körébe tartozónak tekinti a megszegyenítő és megbecstelenítő büntetéseket. Gelencsér József az 1980-as években a Káli-medencében, a szerző az 1990-es években a Duna mentén végzett gyűjtései szintén a népi büntetőszokások közötti elhelyezést támasztják alá.⁶ Vajna Károly egészen más oldalról, az állami kényszerintézkedések kapcsán vizsgálja a közvélemény-bűnökkel és -büntetésekkel érintkező megszegyenítő büntetéseket. Az eltérő álláspontok egyike sem vonta azonban kétségbe e büntetések határterületiségét, a társadalmi és állami kényszerintézkedések érintkezését, az ebből adódó kölcsönhatásokat, közös jellemzőket.

A megszegyenítő büntetések közös vonása, hogy az állami és társadalmi kényszerintézkedések határán állnak. Egyrészt állami büntetések fő- vagy mellékbüntetésként, és ilyen értelemben az enyhébb állami büntetések közé

⁴ Kajtár István a jogi kultúrtörténet tárgykörében külön is foglalkozik a kérdéssel. (Kajtár István: Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe. Budapest–Pécs, 2004.)

⁵ Szilágyi Miklós: Törvények, szokásjog, jogszokás. In: Magyar Néprajz. VIII. Társadalom. Budapest, 2000. 693-759. 735.

⁶ Gelencsér József: Megszegyenítő büntetések a Káli-medencében. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): Tanulmányok a 125 éve született Sebestyén Gyula emlékére. Veszprém, 1989-1991. 48-60., Nagy Janka Teodóra: Büntetőjogi hagyományok és szokások. In: Múlt és jelen Bölcskén. Bölcskei tanulmányok 1. (Szerk. Szabó Géza.), Bölcske, 1994.

tartoznak. Másrészt közvélemény-büntetések, amely körben viszont a legszigorúbbaknak számítanak. Az állami és társadalmi/közösségi kényszerintézkedések határán álló megszégyenítő büntetések további jellemzője, hogy 1. a nép körében szélesebb körben kerülnek alkalmazásra; 2. elsősorban a helyi hatalom (leggyakrabban a helyi közigazgatás, a bíró, a kisbíró) realizálja őket; 3. alakításukban, formálásukban az állami oldal mellett a társadalmi oldalnak, a helyi közösségnek is szerepe van (pl. a helyi hatalomnak a hivatalos büntetés-végrehajtással való érintkezése során); 4. megfigyelhető körükben is a műveltségelemek alászállásának folyamata (azaz az állami kényszerintézkedések elemeinek beépülése); valamint 5. közös jellemzőjük a maguk egységében/részleteiben történő továbbélés jogi népszokás, jogi néphagyomány formájában. (Pl. a 18. század utolsó harmadában már II. József megtiltotta a kaloda mint megszégyenítő büntetés alkalmazását, de Somogyban a falvak bíráit még 1864-ben is főispáni leirattal kell eltiltani ennek mindennapi alkalmazásától; Veres Péter még a 20. században is szembesül azzal, hogy egy falubelit megszégyenítő büntetésként az eke elé kötöttek).⁷

A továbbiakban a megszégyenítő büntetéseket először, mint közvélemény-büntetéseket tekintjük át – elsősorban Szendrey Ákos, Tárkány Szücs Ernő és Szilágyi Miklós, a néprajz oldaláról közelítő szemléletmódja alapján –, majd Vajna Károly rendszerezését követve szólunk a megszégyenítő büntetések mint állami kényszerintézkedések formáiról.

2. A megszégyenítő büntetések mint közvélemény-büntetések

2.1. A büntetést megalapozó vétek, bűn

Már első pillanatban szembe ötlő, hogy a közvélemény-büntetést megalapozó vétek, bűn nem mindig esett egybe az állam által meghatározottak kritériumokkal. Bűncselekménynek ugyanis az minősült, amit a jogszabály annak nyilvánított, közvélemény-büntetést megalapozó bűnnek, véteknek viszont azt tekintették, amit a közvélemény elítélt. A lopás, a hamis tanúzás például hiába számított az állam által büntetendő cselekedetnek. Ha az adott közösség nem tartotta annak, nem vált közvélemény-büntetést megalapozó bűnné. A lopás miatt börtönbüntetését kitöltött gazdából utóbb akár még bíró is lehetett egy adott településen.⁸ Hosszú időn keresztül szokás volt például, hogy ha valaki igazmondását meg akarta erősíteni, hozzátette vallomásához: „Én, kérem, nem vagyok bölcskei tanú.”⁹ A hamis tanúzás megítélése egyébként Bölcskén még az 1990-es években sem volt egyértelmű. Arra a kérdésre, hogy bűnnek számít-e a hamis tanúzás, az volt a válasz: „Máma annak számít.” – És régen? – „Bármilyen rabló, amíg el nem fogják, nem bűn. Szomszédasszonyt, míg rajta nem kapják, nem bűn.”¹⁰

⁷ Gönczi Ferenc: A nyakkaloda használatának eltiltása. *Ethnographia* (LII) 1941. 68., Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, 1981. 805.

⁸ Nagy Janka Teodóra: Büntetőjogi hagyományok és szokások. In: *Múlt és jelen Bölcskén. Bölcskei tanulmányok 1.* (Szerk: Szabó Géza), Bölcske, 1994. 264.

⁹ Nagy Janka Teodóra i. m. 266.

¹⁰ Uo.

A közvélemény-bűn, -vétek nemcsak tárgya tekintetében különbözött az állam által bűncselekménynek nyilvánított tettek körétől. Eltért abban is, hogy erőteljesen differenciált volt. Megítélése a hely, az idő és a személy függvényében különbözőképpen alakult. A káromkodás mint bűn súlya, megítélése is eltérő lehetett attól függően, hogy pl. temetésen vagy kocsmában történt-e, hogy egyszer vagy többször fordult elő, illetve hogy pl. kivel szemben valósult meg. A feleség megverése nem minősült olyan súlyos bűnnek a közösség szemében, mint például a bíró bántalmazása, a terhes asszony bármit elvehetett, amit csak megkívánt, nem számított lopásnak, ahogyan Tolnában és Baranyában sem tekintették annak a csónak, illetve a ló kérdezés nélküli használatát (feltéve, hogy azt utóbb visszaadták tulajdonosának). Az említett példák azt is kellőképpen illusztrálják, hogy a közvélemény által bűnként történő megítélés az állami bűncselekménnyé nyilvánítástól eltérően nem volt absztrakt, azaz meghatározó szerepet játszott benne a lokalitás, ahogyan az is fontos eleme volt, hogy dinamikusan változott.

A közvélemény-bűnnel és -büntetéssel a jogtörténészek és a néprajzosok közül többen is foglalkoztak.¹¹ Szendrey Ákosnak köszönhetjük a közvélemény-bűn első átfogó, a taxativitás igényével megfogalmazott meghatározását: „minden illetlen, helyhez, emberi méltósághoz nem illő viselkedés: a ház tisztatlansága, rendetlensége, a tiltott munkanapok megszegése, hiúság, gőg, tiszteletlenség az idősebbekkel szemben, trágárság, káromkodás, részegség, pletykaság, s általában a szokások be nem tartása.”¹² Angyal Pál felveti a viszonyulás kérdését is, Tárkány Szücs Ernő pedig a jogi népszokásokról írott összegzésében igyekszik elhelyezni egyes súlyosabb bűnöket (pl. élet, testi épség, vagyon elleni cselekmény) is a közvélemény-bűnök között – nem utolsó sorban az 1939–1948. közötti jogi népelektutatás eredményeit hasznosítva.¹³

2.2. A közvélemény-büntetés fogalma, sajátosságai

Az állam által bűncselekménynek nyilvánított esetekben állami szankcionálásról és kényszerítésről, azaz állami büntetésről beszélhetünk. A közvélemény-büntetés viszont nem elsősorban az állam, hanem a közösség kifogásoló értékítéletét, nézetét fejezi ki egyéni vagy csoportos eszközökkel, formákkal (büntetésekkel) olyan egyének felett, akik a megszokott rendtől akár tulajdonságukkal, akár magatartásukkal eltértek, akik a közösségi rendet megszegték, megsértették. A közvélemény-büntetés célja tehát a megszokott

¹¹ Csak a tanulmányban általunk is többször idézett szerzőket említve: Szendrey Ákos, Angyal Pál, Tárkány Szücs Ernő, Szilágyi Miklós.

¹² Szendrey Ákos: Népi büntetőszokások. Ethnographia (LCVII) 1936. 65-71.

¹³ Abban Angyal Pál, Tárkány Szücs Ernő, illetve Szilágyi Miklós is egyetért, hogy a közösségi megszegéyenítést (közvélemény-büntetést) meg kell különböztetni a fő- vagy mellékbüntetésként alkalmazott megszegéyenítéstől (állami kényszertől). (Angyal Pál: A közvélemény-büntetés. Budapest, 1933. 62., Tárkány Szücs Ernő i. m. 786-787, Szilágyi Miklós i. m. 731.) Angyal Pál alapján a szakirodalom a kettő közötti alapvető eltérésnek azt tartja, hogy a közvélemény-büntetés esetében nem történik meg a vádlott formális elítélése, nincs bíraskodás, nincs eljárás. (Angyal Pál i. m. 81.) Tárkány Szücs jól érzékelve a határterületiséget éppen Vajna Károlyra hivatkozva veszi számba a közvélemény-büntetések között a hatósági kényszerben való közreműködés formáit. (Tárkány Szücs Ernő i.m. 802-806.)

rend helyreállítása a közösség oldaláról, eszköze pedig a kényszerítés és a megszégyenítés. Ebben az esetben maga a közösség, a közvélemény vállalja fel az értékelés, elítélés, kényszerítés feladatát. A közvélemény-büntetések sajátossága, hogy esetükben hiányzik az eljárászerűség.

2.3. A megszégyenítő büntetések formái

A társadalmi kényszer oldaláról történő közelítés során az enyhébbektől a súlyosabbakig haladva először Szendrey Ákos és Angyal Pál tekintette át a közvélemény-büntetéseket. Ezek között sorolták fel: 1. a kapcsolat megszakítást, a kinézést; 2. a megszólást, kiszólást, kibeszélést, szóbakerülést, hírbekerülést, kiéneklést, kimuzsikálást, kiáltást; 3. a csúfolást; 4. a szitkot, átkot, esküt; 5. az eltemetést; 6. a testrész külsejének a megváltoztatását; 7. a „charivari”-t, a macskazenét, a zángót, a csatlangolást, a kikolompolást, a didergést; 8. a tuskóhúzást, a bakfazékdobást, a cefrehányást, a kongózást, a szűzgulyahajtást; 9. a megkövetésre kényszerítést; 10. a megfélemlítést; 11. a népítéletet; 12. az önbíráskodást, a megbosszulást.¹⁴

Ezt a folyamatosan súlyosbodó büntetési sort egészítik ki – és zárják – a közvélemény-büntetések legszigorúbb formáiként a megszégyenítő büntetések, amelyeknek a közösség által gyakorolt formái gyakran egybeesnek, vagy jelentős hasonlóságot mutatnak az egyébként állami kényszerként (fő- vagy mellékbüntetésként) alkalmazott megszégyenítő és megbecstelenítő büntetésekkel. Az utóbbiak katalógusát a Trianon előtti Magyarországra kiterjedő hatalmas gyűjtőmunka révén Vajnai Károly készítette el. A büntetések között felsorolja 1. a haj- és szakáll-lenyírást; 2. a megvesszőzést; 3. a kiseprűzést; 4. a szalmakoszorút; 5. a pacalvetést; 6. a kalodát; 7. a pellengért, 8. a szégyenfát, 9. a bitófát, 10. a szégyenoszlopot; 11. a nyakvasat; 12. a szégyenkövet; 13. a kényszerű sétát; 14. a szégyenketrecet, a falovat, faszamarat; 15. a keresztre feszítést; 16. a nyelolakatot; 17. az önmeghazudtolást és 18. az ekléziakövetést.¹⁵

Érdeemes egy-egy példa alapján részletesebben is szólni az egyes büntetési formákról, módokról. A közvélemény-büntetések legenyhébb formáival kezdjük az áttekintést, elsősorban Angyal Pál elméleti közelítése, Szendrey Ákos példaanyaga, Tárkány Szücs Ernő és Szilágyi Miklós rendszerezése alapján – de többször is kiegészítve más (közöttük saját) gyűjtések témánkat jól értelmező anyagával is.¹⁶

1. *A kapcsolat megszakítás, a kinézés.* A kapcsolat megszakítás azt jelentette, hogy nem álltak szóba az érintettel, nem fogadták például a köszönését sem. A kinézés ennél már többet takart: esetleges egyértelmű kifejezését a megromlott viszonyoknak: hátat fordítást, a kézfogás megtagadását, az illető tulajdonát képező eszköz, tárgy kirakását a közös helyiségből (pl. a fonóból a rokka, a tanácskozásból a kalap kirakását).

¹⁴ Szendrey Ákos i. m. 65-66., Angyal Pál i. m. 62.

¹⁵ Vajna Károly: Hazai régi büntetések II. Harmadik rész: Megszégyenítő és megbecstelenítő büntetések. Budapest, 1907. 71-165.

¹⁶ Angyal Pál i. m., Szendrey Ákos i. m., Tárkány Szücs Ernő i. m., Szilágyi Miklós i. m., Nagy Janka Teodóra i. m. A példák kapcsán külön forrásjelölésre csak ezektől eltérő esetben kerül sor.

2. *A megszólás (falu szája), a kiszólás, a kibeszélés, a szóbakerülés, a hírbekerülés, a kiáltás.* A megszólás a falusi közösség erkölcsi, illetve mindennapi életviteli szabályainak megsértése esetén alkalmazott enyhe büntetés volt. Célja – elsősorban a fiataloknál – a nevelés, a közösségi szabályokhoz alkalmazkodás megszilárdítása volt. A megszólás, a kibeszélés történetét titokban, az érintett háta mögött (pl. a templomban, a fonóban, a lakodalomban), de szokás volt pl. a Jászságban mások bűneinek „ki-kiáltása” is pl. a kukoricaszárból rakott máglya mellett Szent Györgynapján, vagy a Duna melletti református Madocsán a szüreti felvonulás alkalmával.¹⁷ Kalotaszegen egyenesen „szapulásnak” nevezték azt a napot, amelyen bárkit szabad volt megszólani. E körbe tartozónak tekinthető a 19. század végén divattá váló „kimuzsikálás, kitáncolás”, amelynek az volt a célja, hogy a sértett vagy visszautasított legény társai segítségével a kitáncoltatással megszegyenítse a kosarat adó leányt a bálból. A híradások szerint egy röszei lány emiatt 1890-ben a Tiszába is ölte magát. Kölesden pedig a meghíúsult jegyesség esetén a vőlegény menyasszonyától kapott díszes jegykendőjét kapcának használhatta, vagy szétszaggatta, és a kerítésre akasztotta.
3. *A csúfolás.* A csúfolás igen változatos formái közül itt és most a közösség által adott ragadványneveket emeljük ki: pl. *pálinka* Jani, *gyilkos* Kovács Sándor, *cégérős* Jutka, *viszi* Berek. E körbe tartoztak a falucsúfolók is: pl. a bölcskeiek a madocsaikat gyors beszédük miatt „gagáknak” nevezték. A rátótiadák tovább színesítették a falucsúfolók változatos formáit (pl. „*Árkat ástak, hogy a harangszó ne hallatsszon át a szomszéd faluba*”).
4. *Az eskük, a szitok és az átok.* Az eskűnek kiemelt szerepe volt a közösség életében: ha valaki különösképpen bizonyítani akarta a szavahihetőségét, akkor esküt tett. (Bár azért előfordulhatott némi „csalafintás” is. Egy bölcskei atyafinak határvitában kellett tanúskodnia. Még indulás előtt a háza elől felvett egy marék földet, és a csizmájába, a talpa alá szórta. Így, amikor a bölcskeiek által vitatott, korábban a madocsaik határhoz tartozó földterület kapcsán tanúvallomást tett, bátran állíthatta a hivatalos személyek előtt: „*Esküszöm, hogy az a föld, amelyen állok, bölcskei*”). A szitok enyhe, az átok súlyos büntetés volt. A szitok mindig valami rosszal való fenyegetést jelentett a szómágia alapján. Úgy tartották: „*Nem is kell különösebben szidni valakit, ha megérdemli, úgyis megkapja*”. A szitkok garmadáját olvashatjuk Kajdacs kieb-rudalt jegyzőjének levelében: „*Szakadjon reátok a ház gerendátok, Inséggel küzd-jetek ti és unokátok: Dárdával döfődjék az oldalbordátok, Akaszsa fel magát az öreg bírátok!*”¹⁸ Az átok jóval súlyosabb szankció volt: nem lehetett visszavonni,

¹⁷ „*S hogy esemény nélkül ne teljen vasárnap,/Vitája támadt Ambrusnak s Gatyásnak./Volt egy kis szóváltás, egy kis pofozkodás,/Ezek után pedig orvosi ápolás.*” (A madocsaik szüreti felvonuláson a kisbíró faluszerte kidobolta, azaz „kibeszélte” az elmúlt szüret óta eltelt legfontosabb eseményeket. – Saját gyűjtés, Madocsa, 2011. október 16.)

¹⁸ Nagy Janka Teodóra: A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a Dél-Dunántúlon. Szekszárd, 2002. 232-233.

és azt tartották róla, hogy előbb vagy utóbb, de beteljesül. Nemritkán a közösségből vagy a családból való kitagadással járt.

5. *Eltemetés.* A megműveletlen földön jelképes sírt készítettek a mezei munkákat elhanyagoló tulajdonos számára.
6. *A testrészt, a külső megváltoztatása.* Ide tartozott régen a házasságtörő nő esetében a hajlevágás, illetve a megesett menyasszony párta és koszorú nélküli esküvője.
7. *Charivari, macskazene, zángó, csatrangolás, kikulompolás, didergés.* Az ország különböző területein élő megszégyenítő közösségi szokások megegyeztek abban, hogy a házastársi életközösség megőrzésének köteletségére emlékeztettek. Azokat gúnyolták ki csörömpölés, dúdolás, éneklés, durrogás közepette, akik megsértették a családi életre vonatkozó normákat (pl. megcsalták házastársukat, vadházasságban éltek, vagy a házastárs halála esetén a gyászidő letelte előtt „összeálltak” mással).
8. *Tuskóhúzás, bakfazékdobás, cefrehányás, kongózás, szűzgulyahajtás.* Az eltérő szokásmegnevezések hátterében a családalapítási kötelezettség elmulasztására figyelmeztetés áll a közösség részéről. A farsangi vénlánycsúfolás történhetett pl. tuskóhúzással (a lány ajtaja elé egy nagy tuskót raktak, hogy ne tudjon kilépni a házból), bakfazékdobással (üres vagy hamuval töltött cserépfazekakat dobáltak a pártában maradt lány udvarára), cefrehányással (amikor a megmaradt cefrével tették ugyanezt).
9. *A megkövetésre kényszerítés.* Az egyházi vagy világi elöljáróság megsértése esetén alkalmazott szankció volt.
10. *Megfélemlítés.* Ennek a közvélemény-büntetésnek rendkívül változatos formáit ismerték az egyes közösségekben. Volt, ahol bemocskolták a ház falát, vagy betörték az ablakot. Ismert volt, hogy döglött macskát tettek a kapu elé, vagy az is előfordult Bölcskén, hogy valaki kísértet formájában akarta megfélemlíteni udvarló társát, hogy elnyerje a kiszemelt lány kezét.
11. *Népítélet.* Elsősorban a gyújtogatók és a boszorkányok ellen jártak el ilyen formában a közösség tagjai. Számos adat szól arról, hogy a vélt vagy tényleges gyújtogatót elfogták, az égő házba vagy az égő kazal tetejére lökték, és – mintegy a tálió elvét alkalmazva – a tűzbe vetették, megégették. A tüzeset okozóját még az 1920-as évek elején is csak a csendőrök közbelépése mentette meg a népítélettől – de a faluba soha többé nem merete betenni a lábát.¹⁹
12. *Önbíráskodás, megbosszulás.* Az önbíráskodásnak nagyon erősek voltak a gyökerei a tradicionális közösségekben. Egy-egy vitás ügy rendezése során, ha hiányzott a megegyezés, erőszak alkalmazására került sor. Az önbíráskodást még az 1990-es években is a vagyoni helyzetre tekintet nélkül alkalmazhatónak tartották a tulajdon, a becsület és az élet védelmében. Az indokok: „Lopott holmit vissza lehet lopni”, „A saját portámon én rendelke-

¹⁹ Gelencsér József: Egykori büntetésen alapuló népi büntetőszokás, a megégetés. *Ethnographia* (CIII) 1992. 251-262.

zem, a becsületesemet meg kell védenem.”²⁰ A megbosszulás enyhébb, Bukovinában gyakorolt, de emlékeiben még az ezredfordulón is élő formája volt, hogy azt az asszonyt, aki elszerezte a másik férjét, a közösség nőtagjai levetkőztették, s a nemi szervét erőspaprika-bors keverékével kenték be.²¹ A vérbosszú is „kiirthatatlanul” jelen volt a mindennapokban – még akkor is, ha az előzményeket nem ismerő kívülállók értetlenül álltak a számukra megmagyarázhatatlan véres tett előtt.²²

13. A *megszégyenítés, megbecstelenítés*. Elérkeztünk a közvélemény-büntetések legsúlyosabb formáihoz, amelyek elsősorban a 18. századtól, az osztrák büntetőtörvénykönyvek hatására válnak gyakoribbakká a falusi közösségek jogéletében. Már utaltunk arra, hogy a kutatók között véleménykülönbség van a tekintetben, hogy a megszégyenítő, megbecstelenítő büntetések a népi büntetőszokások körébe tartoznak-e. Meglátásunk szerint nem egyszerűen fekete vagy fehér a kép, bármely kategorikus válasz éppen a közvélemény-büntetések a bevezetőben említett sajátos differenciáltságát kérdőjelezi meg. A paraszti társadalomban is alkalmazásra kerültek az egyházi és falusi bíraskodási gyakorlatban az egyébként az állam által alkalmazott büntetések, de ettől még nem feltétlen váltak közvélemény-büntetésekké. Nagyon keskeny és flexibilis a határ a megszégyenítő büntetések egyik vagy másik csoportba sorolása tekintetében. Hiszen abban az esetben, amennyiben a rajtakapott tolvajt és a lopott holmit „közszemlére állították” a közösségi vélekedésnek megfelelően, akkor nem kérdőjelezhető meg ennek a közvélemény-büntetésekhez sorolása – még száz esztendővel a büntetési nem eltörlését követően sem. (A Csanád megyei Dombiratoson például a két világháború között a csendőrök a vasárnapi nagymise után tették meg ezt egy tyúktolvajjal, akinek még mondogatnia is kellett: „Fillárom, trillárom, hopp, hopp, hopp, így jár, aki tyúkot lop.”²³)

3. A megszégyenítő (és megbecstelenítő) büntetések mint állami kényszerintézkedések

Mint említettük, a megszégyenítő és megbecstelenítő büntetések a legszigorúbb társadalmi, ugyanakkor a legenyhébb állami kényszerintézkedéseknek tekinthetők (mely utóbbiak fő- vagy mellékbüntetések lehetnek). Ez a kettősség indokolhatja egyrészt a jogi, néprajzi szakirodalom közvélemény-büntetései közötti tárgyalásukat, másrészt viszont az is helyénvaló, ha a Vajna Károly által rendszerezett állami büntetések körében szólunk róluk. Mivel ez szélesebb teret nyújt

²⁰ Nagy Janka Teodóra 1996. 267.

²¹ Saját gyűjtés.

²² A makói vásár napjának reggelén, 1947 nyarán a helyi kocsmában egy tápéi cigány látszólag minden ok nélkül halálra késelt egy szőregi cigányt. Később mégiscsak fény derült az okokra: a gyilkos és az áldozat apja testvérek voltak, de az áldozat apja megölte a gyilkos apját. A fiúnak a közösség törvényei szerint meg kellett bosszulnia apja halálát. (Péter László: Vérbosszú a magyarországi cigányok között. Ethnographia, 1947. 348.)

²³ Idézi Szilágyi Miklós i. m. 736.

Vajna Károly kutatás- és tudománytörténeti munkája eredményeinek ismertetésére, tanulmányunkban ez utóbbit választjuk.

Vajna először a főbüntetések között veszi számba az önálló büntetési formaként alkalmazott megszégyenítő büntetéseket (pálca, korbács, vesszőcsapás, lapát- vagy furatosütés, csákányütés, kancsukával, bikacsökkal, tövissel való megcsapás, talpbőrrel megverés) és a 11 féle büntetéssúlyosbítás között elkülöníti a megszégyenítő büntetéseket (megbélyegzés, pellengér, közmunka, haj- és szakállnyírás). Ezt követően történik meg a megszégyenítő és megbecstelenítő büntetések rendszerezett bemutatása. Vajna elsősorban a teljesség igénye nélkül, de a reprezentativitás szándékával gyűjtött források (levéltári, kéziratos források, illetve megjelent tanulmányok, cikkek) alapján adatolja az egyes büntetési tételeket – láthatóan az általános és egyedi jellemzők elkülönítésére is törekedve. Ebből szemezgetünk a továbbiakban a szemléltetés szándékával a megszégyenítő és megbecstelenítő büntetések számbavétele során.²⁴

1. *Haj- és szakáll-nyírás.* Megszégyenítő, a hóhér által végrehajtva egyszerűen megbecstelenítő büntetésnek is számított. Vajna a 17. századtól idézett adataival felhívja a figyelmet, hogy a haj levágása az erkölcstelen nők, illetve a megesezt lányok büntetése is volt.²⁵
2. *Megvesszőzés és kiséprűzés.* A haj- és szakáll-nyíráshoz hasonlóan a vesszőzés is megbecstelenítő büntetéssé vált, ha a vesszőzést a hóhér által végzett seprűzés követte. Az egyik legsúlyosabb megszégyenítő és megbecstelenítő büntetés volt, hiszen az akár halálhoz vezető iszonyú testi fájdalomon túl kiközösítéssel, száműzéssel is járt. Ezt a büntetést általában a pellengérenél hajtották végre úgy, hogy az övig meztelen elítéltet átvezették a helység központjából a település határáig, a hóhér pedig váltott vesszőkkel vagy korbáccsal csapkodta. Vajna megjegyzi, hogy az adatok jelentős része a városokból származik.²⁶ A 16. századtól bigámiáért, tolvajlásért, erkölcstelen életmódot, házasságtörésért, boszorkányságért ítélték megvesszőzésre és kiséprűzésre – elsősorban nőket.²⁷

²⁴ A tanulmányban nem térünk ki a kérdés jogtörténeti, jogelméleti hátterére. Erre vonatkozóan lásd: Mezey Barna: Büntetések végrehajtása a feudalizmusban. In: Mezey Barna (szerk.) Magyar jogtörténet. Budapest, 1996., Kabódi Csaba – Mezey Barna – Lőrincz József: A büntetéstan elméleti és történeti alapjai. Budapest, ELTE Büntető Eljárásjogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszék, 2003., Kabódi Csaba – Lőrincz József – Mezey Barna: Büntetéstan alapfogalmak. Budapest, 2005., Mezey Barna: Régi idők tömlöcei. Büntetések, börtönök, bakók. Budapest, 2010. (Rubicon Könyvek).

²⁵ A „Siroki erdőben” kezdetű balladának azon soraira utal, amely így szól: „A fő szolgabíró Hajam levágatta. Levágták a hajam Még sem vagyok szajha.” – A néprajzi példát Vajna Károly idézi. Vajna Károly i. m. 91.

²⁶ Ezt a történeti, jogtörténeti és néprajzi adatok is alátámasztják. Pl. Kállay István: Városi bíráskodás Magyarországon 1686-1848. Budapest, 1996, Buda város jogkönyve I-II. Közreadja: Blazovich László és Schmidt József. Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.), Szendiné Orvos Erzsébet: Jogszolgáltatás Debrecenben a 16. században. (http://www.minv.sk/swift_data/source/verejna_sprava/saba_psa/publikacie/Archivum_Sala_2_HU.pdf), Nagy Janka Teodóra: Jogélet a két vész között (1781-1821). In: Tóth Ferenc (szerk.): Makó néprajza. Makói monográfia 3. Makó, Bába Kiadó, 2008. 816-886.

²⁷ Vajna Károly i. m. 92-96.

3. *A szalmakoszorú.* A megszégyenítő büntetések sajátos változata, elsősorban paráznság esetén, nők büntetési formájaként alkalmazták évszázadokon keresztül. Vajna még egy falusi plébános személyes visszaemlékezésével is gazdagítja a büntetésre vonatkozó leírásokat.²⁸
4. *A pacalvetés.* Ez a megszégyenítő büntetések egy speciális formája volt, amelyet terhessége miatt testi büntetés alá nem vonható erkölcstelen nőkre szabtak ki. Az elítélt nyakába „pacalt” tettek, és így kergették ki a városból.²⁹
5. *A kaloda.* Az elmúlt századok a köznép körében is legszélesebb körben ismert megszégyenítő büntetése. Vajna kitér történeti előfordulásaira, különböző típusaira és használati formáira. A 12. századtól adatolt eszköz tekintetében megkülönbözteti a *gallér* vagy *hegedű alakú nyak- és kézkalodát* (*nyakló vagy hegedű*), az *álló nyak- és kézkalodát* (ez utóbbiak jelölték a második világháború végéig a településen a bíró házát, hiszen a ház előtt helyezték el őket). A *közönséges lábkaloda*, a *láb- és kézkaloda* egészíti ki a „választékot”. A kalodába zárás történhetett a bíró háza előtt, a templomnál, a pellengérnél és a börtönben – maximum négy hétig.³⁰
6. *A pellengér, a szégyenfa, a bitófa, a szégyenoszlop.* A pellengér (illetve további megnevezései) rendszerint a piac, néha a községháza udvarán vagy a cinteremben állt, többnyire kőből készült és a megbecstelenítő büntetések jelképe volt. A becsületvesztés oka lehetett az, hogy a büntetést hol hajtották végre, és ki tette ezt.³¹
7. *A nyakvas.* Nemcsak a pellengérhez volt szokás nyakánál fogva kikötni az elkövetőt, hanem pl. a templom vagy a malom ajtófélfáján is volt egy rövidláncon felerősített vaskarika, amelyet a bűnös nyakára lakatoltak.³²
8. *A szégyenkő, szégyentábla.* Akit pellengérré állítottak, annak szégyenkövet vagy szégyentáblát akasztottak a nyakába. Vajna azt a példát idézi, hogy Budán, a hétközi vásáron kellett végigmennie a szégyenkővel az elítéltnak meghatározott időtartamig, ami már a szégyenkő súlya miatt is „súlyos” büntetésnek számított.³³
9. *A kényszerű séta vagy meghurcolás.* A leggyakrabban a tolvaj büntetési formája volt. A lopott holmit az elítélt hátára kötötték, és így kísérték végig a településen.³⁴ (Bölcskén például a tilalmi időben nyulat ejtő öreg rabszót, csirketolvajt az elfogását követő ünnepnapon táblával a nyakában hajtották végig.³⁵)
10. *A szégyenketreche* zárták be az éjjeli csendzavarókat, a kerti, a mezei és a városi tolvajokat. A ketrecen át lehetett látni – amint Vajna maliciózan meg-

²⁸ Vajna Károly i. m. 98.

²⁹ Vajna Kecskemétről közöl számos adatot. Vajna Károly i. m. 99.

³⁰ Vajna Károly i. m. 100-112.

³¹ Vajna Károly i. m. 113-123.

³² Vajna Károly i. m. 124-126.

³³ Vajna Károly i. m. 128-129.

³⁴ Vajna Károly i. m. 131.

³⁵ Nagy Janka Teodóra 1996.

- jegyzi – „a közönség öröme”. A gazdag levéltári források ismertetésén túl Vajna Károly a lőcsei szégyenketrec sorsát, tulajdonviszonyait is bemutatja.³⁶
11. *A faló, a faszamár.* A faló eredetileg nem testi fenytékül szolgál, hanem az volt a célja, hogy közgúny tárgyává tegye a rajta ülőt. Kezdetben tehát megbecstelenítő büntetőeszköz volt, csak később verték meg a falovon ülőt – aki leggyakrabban káromkodás, szitkozódás miatt ült a lovon. A „faszamárra ültetés” elsősorban iskolai büntetés volt, amely a „bakhúzással”, „bakra ültetéssel” együtt külföldről került át a hazai büntetések közé.³⁷
 12. *A keresztre feszítés* nem a rómaiaknál ismert halálos büntetés volt, hanem a kikötéshez hasonló megszégyenítő büntetés pl. visszaeső káromkodó (1574), tolvaj (1596) esetében.³⁸
 13. *A nyelvolakat.* A rágalmazóknak a nyelvkivágáshoz képest már enyhített büntetésének számított az, hogy „a hóhér lakatot csukott a rágalmazó kihúzott nyelvére”.³⁹
 14. *Az önmeghazudtolás.* A tárnoki jogból Debrecen város jogába átkerült büntetési forma, amely a rágalmazót arra kötelezi, hogy nyilvánosság előtt hangos önmeghazudtolást végezzen. Vajna Károly kivételes előfordulási formáit is ismerteti.⁴⁰
 15. *Az eklézsiakövetés.* Vajna felhívja a figyelmet arra, hogy a fenti megszégyenítő és megbecstelenítő büntetések nem magyar kuriózumok. Párhuzamaik más országokban is megtalálhatóak. Az eklézsiakövetés azonban (az egyetlen!) speciálisan magyar büntetési mód, amely 1563 óta az intés és a figyelmeztetés mellett a református egyház fegyelmezési gyakorlatában szerepelt, és csak később vette át alkalmazását – inkább csak kivételes esetekben – a világi hatalom. Vajna nem részletezi a büntetés alkalmazását, de legfontosabb elemeit ismerteti. Az eklézsiakövetés során az elkövetőt egy fekete székre ültették vagy a szószék mellé állították a gyülekezetnek hátat fordítva. Ha a templomban a bűnös nem vetette alá magát a vezeklésnek, akkor kiközösítették az egyházi és a faluközösségből egyaránt.⁴¹ Az eklézsiakövetést elsősorban paráznság, veszekedés, székrendsértés, vallástalanság, különélés, vadházasság esetén szabták ki.⁴²

³⁶ Vajna Károly i. m. 131-137.

³⁷ Vajna Károly i. m. 138-140.

³⁸ Vajna Károly i. m. 140-141.

³⁹ Vajna Károly i. m. 142-143.

⁴⁰ Vajna Károly i. m. 144-145.

⁴¹ Vajna Károly i. m. 146-160. Az egyházfegyelmezés, ezen belül az eklézsiakövetés részletes gyakorlatát Illyés Endre dolgozta fel. Illyés Endre: *Egyházfegyelmem a magyar református egyházban* (XVI-XIX. század). Debrecen, 1941.

⁴² Vajna Károly i. m. 159-160. Az egyházi büntetések között kerül említésre a *számártemetés* is, amellyel az öngyilkos, kivégzett, részegen meghalt, az eklézsiakövetést megtagadó, illetve a kitérdikált személyeket temették el. Gyökerei II. József rendeletéhez nyúlnak vissza, aki 1788-ban rendelte el, hogy a javíthatatlan bűnözők, az adott szó megszögői, az öngyilkosok „Eselsbegrabnis” útján temettessenek el.

4. Összegzés

Az állami kényszerrel alkalmazott megszegényítő és megbecstelenítő büntetések hatékonysága, szerepe a jogkövető magatartás kialakításában egy másik, külön tanulmány tárgya lehetne. A társadalmi kényszerrel alkalmazott közvélemény-büntetések tekintetében zárásként mindössze két adalékra szeretném felhívni a figyelmet. A közösség értékítéletét, közvélekedését fogalmazza meg az alábbi szólás: „*Bűn büntetlenül nem marad. A gaztettet a gonosz hiába takarja, a kakas is kiszólja, a tyúk is kikaparja.*”⁴³ Az elkövetett normasértésért tehát előbb vagy utóbb bűnhődni kellett. A közvélemény-büntetés kitöltését követően azonban az egyén számára lehetőség nyílt arra, hogy visszatérjen a közösségbe, annak ismét teljes jogú tagjává válhatott – amennyiben követte érték- és szokásrendjét –, gazdaként, esküdtként vagy akár bíróként szolgálhatta annak érdekeit.

⁴³ Vő Gabriella: *Igaz ember igazat szól. – Közmondások a romániai magyar folklórból.* Bucuresti, 1989.